

UO'K: 616.891

NUTQIY TAFAKKURNING NEYROPSIXOLINGVISTIK TAVSIFI
НЕЙРОПИХОЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ ОПИСАНИЕ ВЕРБАЛЬНОГО МЫШЛЕНИЯ
NEUROPSYCHOLINGUISTIC DESCRIPTION OF VERBAL THINKING

Sobirova Zilolaxon Maxmudovna
Farg'ona davlat universiteti f.f.n., dotsent

Annotatsiya

Maqolada inson nutqi mavhum tushunchalarni moddiy narsalardan ajratishga imkon berishi to'g'risida muhokama qilinadi. So'zlar ushbu tushunchalarning aniq ko'rinishini ta'minlaydi, ularni ma'ruzachi uchun ham, boshqa odamlar uchun ham ochiq qiladi. Nutq ilg'or fikrlash va murakkab g'oyalarni rivojlantirishga yordam beradi.

Аннотация

В статье рассматриваются как человеческая речь позволяет нам отличать абстрактные понятия от материальных вещей. Слова дают ясную картину этих концепций, делая их понятными как говорящему, так и другим. Речь помогает мыслить более ясно и развивать сложные идеи.

Abstract

This article examines how human speech allows us to distinguish abstract concepts from material things. Words provide a clear picture of these concepts, making them understandable to both the speaker and others. Speech helps us think more clearly and develop complex ideas.

Kalit so'zlar: Neyropsixologiya, nutq, muloqot, inson nutqi, motiv ichki nutq.

Ключевые слова: Нейропсихология, речь, коммуникация, человеческая речь, двигательная внутренняя речь.

Key words: Neuropsychology, speech, communication, human speech, motor internal speech.

KIRISH

Nutq qurilishi muloqot kontekstiga, uslubiga va janriga qarab o'zgaradi. Nutq intensiyasiga qarab turli xil strategiyalarni talab qiladi. Yaqin do'st bilan gaplashish rasmiy nutqdan farq qiladi. Xuddi shunday, kinoga taklif ilmiy ma'ruza yoki dissertatsiyadan farqlanadi. Ushbu turli vaziyatlarda nutqning shakllanishi nutq tafakkurining mexanizmlariga bog'liq. Ushbu farqlar nutq amaliyotida ishlatiladigan diskursiv fikrlashning har xil turlariga olib keladi.

Kundalik muloqotda ko'pincha oddiy vaziyatlarda tez-tez takrorlanadigan kommunikativ vaziyatlarga xizmat qiladigan stereotipli nutq bloklaridan foydalaniladi. Masalan, do'stimiz bilan salomlashganda, odatda "Salom!" yoki "Qandaysiz?" va "Salom!" yoki "Men yaxshiman", deb murojaat qilamiz. Ushbu formulalar ichki nutqni verbal kodga yuborishda murakkab mental o'zgartirishni talab qilmaydi. Ular avtomatik ravishda "stimul-javob" tamoyiliga muvofiq paydo bo'ladi. Suhbat, ayniqsa, norasmiy sharoitda, ko'pincha tanish ishtirokchilar o'rtasidagi assotsiativ qonuniyatlarga asoslanadi. Bu o'rinda muloqot ishtirokchilari nutqning umumiy holatiga tayanib, ularga aytilgan gaplarni so'zning o'rtasidan tushunishadi.

Ushbu turdagi muloqotda batafsil, grammatik jihatdan to'g'ri konstruksiyalardan foydalanishga hojat yo'q. Bunday nutq ichki nutqqa yaqin.

Nutq spektrining qarama-qarshi tomonida yozma nutq mavjud. Og'zaki nutqni yozma matnga aylantirish uchun maxsus bilimga ehtiyoj seziladi, bu yozuvchidan ham, o'quvchidan ham savodxonlik ko'nikmalarini talab qiladi.

Shuningdek, uning qulayligi matnни diqqat bilan loyihalash, tahrirlash va tuzatish imkonini yaratadi.

Inson nutqi ko'pincha oddiy vaziyatlarga tayyor javoblarni ifodalovchi belgilar, qisqartirilgan shakllar va grammatik jihatdan soddalashtirilgan tuzilmalarga asoslangan bo'ladi. Bu muloqot turidan va umumiy matndan foydalanadigan suhbat ko'pincha oddiy vaziyatlarga tayyor javob

TILSHUNOSLIK

sifatida paydo bo'ladigan belgilar, qisqartirilgan va grammatik jihatdan soddalashtirilgan shakllarga asoslanadi. Ushbu turdagi nutq so'zlovchi ichki nutqning yaxshi shakllanganligini taxmin qiladi, fikrlarni og'zaki matnga aylantirishga imkon beradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYASI

Rus tilshunos olimi K.F.Sedovning yozishicha, "muayyan sharoitlarda fikrlash va lingvistik formulalar mustaqil ravishda mavjud bo'lishi mumkin, bu nutq va fikrlash avtonom (alohida) ishlashga qodir bo'lgan turli xil bilim jarayonlari ekanligini ko'rsatadi. Kundalik hayotda biz "nutqsiz fikrlash" va aksincha, "o'ylamasdan nutq so'zlash" misollariga duch kelamiz. Fikrlash va nutq yagona bilim jarayoniga birlashganda, biz diskursiv fikrlash bilan shug'ullanamiz. Nutq hamda fikrlash funksiyalari o'rtasida soddalashtirilgan farqni yaratish va ularni miyaning turli yarim sharlari bilan bog'lash orqali biz fikrlash, asosan, o'ng yarim shardan foydalanadi, nutq esa hatto ma'nosiz bo'lsa ham, chap yarim sharning grammatik imkoniyatlariga tayanadi"[1], deb ta'kidlashimiz mumkin.

Nutqni o'rganish va tushunish jarayonlarining miya tuzilishini tushunishda A.R.Luriya o'zining ustozlari deb hisoblagan L.S.Vigotskiy konsepsiyasidan kelib chiqdi.

L.S.Vigotskiy va uning izdoshlari zamonaviy psixolingvistika uchun mustahkam asos yaratdilar. L.S.Vigotskiyning nutqni yaratish muammosi bo'yicha izchil qarashlari "Мышление речь"[2] ("Fikrlash va nutq") kitobida keltirilgan. Olim javob berishga harakat qilgan asosiy savol – fikr va so'z o'rtasida nima bor? Tadqiqotchining fikriga ko'ra, bu ongdagi fikrning og'zaki nutqqa o'tib, ma'noli so'zga aylanishidir. Biroq bu metamorfozdan oldin muhim bir bosqich keladi: fikrning o'zi boshqa fikrdan emas, balki insonning turli ehtiyojlaridan, barcha harakatlaridan, da'vatlaridan, his-tuyg'ulari va hokazolarni qamrab oladigan sohadan kelib chiqadi. Motiv inson nutqidagi birinchi instansiyadir. Shuningdek, u oxirgi instansiya – gapni idrok etish va tushunish jarayoniga o'tadi. Chunki suhbatdosh biz nima deyishimizni anglashi kerak.

Ongdan tilga o'tish to'satdan sodir bo'lmaydi, aksincha, bu ichki nutq paytida ro'y beradi. Vigotskiy nazariyasining asosi bo'lgan bu g'oya o'zi bilan gaplashishdan yoki jim nutqdan ancha farq qiladi. Ichki nutq o'ziga xos strukturaga ega bo'lib, verbal nutqdan sezilarli darajada farq qiladi.

Olimning fikriga ko'ra, ichki nutq xabarining mohiyatini yetkazadigan predikat yoki kalit so'zlardan iborat. Bu rejalashtirilgan xabar uchun asos bo'lgan iboralar to'plamiga o'xshaydi. Bu qisqa va ko'pincha grammatik jihatdan to'liq bo'lmagan nutq shakli. Ushbu ichki nutqda shaxsiy ma'no yanada universal shaklga keladi. Aynan shu yerda g'oya elementlarining birinchi belgilari paydo bo'ladi, ular keyinchalik tushunarli verbal belgilar bilan to'ldirilgan izchil, grammatik shakllangan nutqqa aylanadi.

Ichki nutq jarayoni tez, bir soniya ichida rivojlanadi. Bu shaxsiy ma'noni boshqalar baham ko'rishi va tushunishi mumkin bo'lgan shaklga aylantirishda hal qiluvchi bosqich bo'lib xizmat qiladi.

Ichki nutq, inson idrokining o'ziga xos xususiyati, bosqichma-bosqich evolyutsion jarayon natijasida paydo bo'ladi. Yosh bolalarda u yo'q va aloqa asosan tashqi, ko'pincha egotsentrik nutq shaklida amalga oshiriladi. Bolalar o'sib ulg'aygan sayin bu tashqi nutq o'zgarishlarga uchraydi. U ixchamroq bo'ladi va oxir-oqibat lingvistik ong tomonidan o'zlashtiriladi. Ushbu jarayon tashqi nutqni ichki nutqning ixcham, samarali shakliga aylantirishni o'z ichiga oladi.

Ichki nutq mexanizmining rivojlanishi o'smirlilik davrida, taxminan 10-11 yoshda tugaydi. Ushbu ichki nutq rejalashtirish, o'zini o'zi boshqarish va yuqori darajadagi fikrlash jarayonlari uchun muhim vosita bo'lib xizmat qiladi. Bu odamlarga muammolarni hal qilish, qaror qabul qilish va ijodiy fikrlash kabi murakkab kognitiv faoliyat bilan ochiq og'zaki so'zlashuvga ehtiyoj sezmasdan shug'ullanish imkonini beradi[3].

NATIJA VA MUHOKAMA

Nutqni assimilyatsiya qilish inson miyasining plastikligi va moslashuvchanligidan dalolat beradi. Bu bizga tilning tashqi, kommunikativ funksiyasidan bilim qobiliyatimiz asosidagi murakkab ichki jarayonlarga o'tishga imkon beradi.

L.S.Vigotskiy nazariyasiga ko'ra gapni shakllantirish jarayoni to'rt xil bosqichdan o'tadi:

1. Motiv (sabab). Muloqot qilish uchun asosiy motivatsiya yoki niyat.
2. Niyat (fikr). Shaxs yetkazmoqchi bo'lgan o'ziga xos fikr yoki g'oyani shakllantirish.
3. Ichki nutq. Fikrni ixcham, o'rganilgan nutq shakliga tarjima qilish.

4. So'zni avtomatik amalga oshirish. Nutqni gapirish yoki yozish orqali jismoniy takrorlash[4].

Neyropsixologiya nuqtayi nazaridan, xabar yaratishning motivatsion jihati ikki tomonlama xususiyatga ega. Birinchidan, miya yarim shari nutqning boshlanishini yengillashtirish uchun tegishli tayyorlik yoki qo'zg'alish holatida bo'lishi kerak. Ikkinchidan, motivatsiya ichki nutqning oraliq bosqichida batafsil va izchil bayonotga aylanadigan dastlabki g'oya yoki niyat shaklida namoyon bo'ladi.

Fiziologik omillar (miya yarim korteksining faollashishi) va kognitiv jarayonlar (fikir va niyatni shakllantirish) o'rtasidagi o'zaro ta'sir bilan ta'kidlangan motivatsiyaning ikki tomonlama tabiati miya faoliyati va nutq ishlab chiqarish o'rtasidagi murakkab munosabatni ta'kidlaydi. Dastlab L.S.Vigotskiy tomonidan taklif qilingan ushbu konsepsiya rus psixologlari, psixolingvistlari va lingvokulturologlarning ko'plab asarlariga ta'sir ko'rsatdi. Ushbu tadqiqotchilar tilning rivojlanishi va ishlatilishiga ta'sir qilish uchun fiziologik va kognitiv omillarning o'zaro ta'sir qilish usullarini o'rganishdi (qarang: Axutina 1975, 1989; Gorelov 1987, 2003; Gorelov, Sedov 2004; Jinkn 1982, 1998; Zalevskaya 1999; Zimnyaya 1985, 2001; Leontev 1969, 197; Novikov 1983; Saxarniy 1989, 1994; Sokolov 1967; Sorokin, Tarasov, Shaxnarovich 1979).

U kitobida[5] o'z nazariyasini tushunish uchun muhim tezisni to'rt marta takrorladi: "Fikir mujassam emas, balki nutqda amalga oshiriladi". Vaqt o'tishi bilan bu ibora turli darslik va monografiyalarda umumiy iqtibos sifatida paydo bo'ldi. Kontekstdan tashqari, u ko'pincha quyidagicha talqin qilinadi: "odam gapira boshlamaguncha nima haqida gaplashishini bilmaydi".

Olim "fikir va nutq birliklari mos kelmaydi"[6] deb qayd etgan. U so'zlarni yaratish jarayonini yomg'ir yog'adigan bulut bilan taqqosladi. Boshqacha qilib aytganda, tadqiqotchi inson ongida o'zaro ta'sir qiluvchi sifat jihatidan ikki xil tilning mavjudligini aniqladi. Bular fikr tili (1), va so'zlar tili (2). N.I.Jinkin va uning maktabi olimlari (psixolog hamda psixolingvistlar) L.S.Vigotskiy nazariyasiga katta hissa qo'shdilar. Ular asosiy, ongimizda maxsus aql tilining mavjudligi konsepsiyasini taklif qilishdi. Ushbu universal parametrik kod kelajakdagi nutq xabari g'oyasini shakllantirish uchun asosiy material bo'lib xizmat qiladi.

XULOSA

N.I.Jinkin "Механизмы речи"[7] ("Nutq mexanizmlari") asarida an'anaviy nutq tushunchasini aloqa jarayonlarida tildan foydalanish sifatida keltiradi. Olim nutq shunchaki tilning namoyon bo'lishi emas, deb o'ylaydi. Darhaqiqat, uning asarlari psixologiya va tilshunoslikni o'z ichiga olgan nutq fanlari obyekt va predmetini farqlash tamoyillarini tushunish uchun asos yaratadi. Nutqning boshlanishi, oxiri yoki yakuniy natijasi emas; aksincha, u alohida o'rganish obyektini tashkil qiladi. Lingvist va psixolog N.I.Jinkin nutq haqida quyidagicha tafakkur qiladi: "Tilshunoslik, fiziologiya, fizika, mantiq va psixologiya nutqni o'rganadi, lekin har bir fan unga o'ziga xos nuqtayi nazardan yondashadi va o'ziga xos maqsadlarni ko'zlaydi. Ushbu farqlarga qaramay, o'rganish ob'yekti – nutq o'zgarishsiz qolmoqda..."[7]

Shuningdek, "Fikir, – deb yozgan olim, – o'zining muhim tarkibida har doim tilga kirib boradi, uni tiklaydi va rivojlanishini rag'batlantiradi. Bu doimiy ravishda davom etadi, chunki fikrning mazmuni tilning shablon – odatiy imkoniyatlaridan chetga chiqadi. Shuning uchun fikrning konseptualizatsiyasi mavzu-vizual kod orqali sodir bo'ladi. Bu gapirishni qiyinlashtiradi, lekin nutq so'zlashga undaydi"[8].

Insonning aqliy faoliyati nafaqat hissiy bilish bilan, balki fikrlash va nutq o'rtasida ham bog'liqlik bilan tavsiflanadi. Aynan shu bog'liqlik odam va hayvonlarning aqliy rivojlanishi o'rtasidagi tub farqqa olib keldi. Hayvonlarning fikrlashi asosiy va konkret bo'lib, u ularning yaqin muhitiga bog'langan hamda ular bevosita ko'ra oladigan narsalar bilan cheklangan. Ularning fikrlashi faqat mavjud ob'ektlarni qamrab oladi hamda ulardan tashqariga chiqmaydi.

Ushbu turdagi fikrlash obyektlar bilan vizual tarzda o'zaro ta'sir qiladi. Faqat nutq paydo bo'lganda, diqqat tanish obyektning ma'lum bir tomonidan o'zgarishi mumkin.

Aksincha, inson nutqi mavhum tushunchalarni moddiy narsalardan ajratishga imkon beradi. So'zlar ushbu tushunchalarning aniq ko'rinishini ta'minlaydi, ularni ma'ruzachi uchun ham, boshqa odamlar uchun ham ochiq qiladi. Shunday qilib, nutq ilg'or fikrlash va murakkab g'oyalarni rivojlantirishga yordam beradi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Sedov K.F. Neyropsixolingvistika. – M.: Labirint, 2007. – 224 b. – b. 116 b.
2. Vigotskiy L.S. Fikrlash va nutq. – M., 1996. – 362 b. b. – 213.
3. Jinkin N.I. Nutq mexanizmlari. – M., 1958. – 368 b.
4. Z.A.Akbarova, Z.M.Sobirova. Milliy Neyropsixolingvistik Tashxislash Metodikasini Yaratish Zaruriyati Xususida. Miasto Przyszłości Kielce, 2023, 163-165 b.
5. Sobirova Z.M. A.R.Luriyaning nutqiy patologiyalarni tashxislashga doir qarashlari tahlili. SCIENCE AND INNOVATION IN THE EDUCATION SYSTEM International scientific-online conference.79-82 b. 2024.
6. Sobirova Z.M. J.Piajening bolaning nutqi va tafakkuri doir konsepsiyasi. "Jadidilar adabiy merosining ma'naviy-ma'rifiy ahamiyati va jamiyat taraqqiyotidagi o'rni" xalqaro ilmiy amaliy anjuman materiallari. 455-456 b.2024
7. Sobirova Z.M. Til va ong munosabati L.S.Vigotskiy psixologik talqinida. FarDU. Ilmiy xabarlar – Scientific journal of the Fergana State University. 2024/№3546-550 b.